

Elm siyasəti və milli elmi elita

I məqalə

AMEA prezidentinin təşəbbüsü

AMEA prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli milli elmi elitanın formalaşdırılması məsələsini ölkənin elmi cəmiyyəsinin gündəminə gətirmişdir. Ölkənin ali elmi təşkilatının rəhbəri məsələni Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın strateji inkişaf konsepsiyası çərçivəsində, ümumiyyətlə, elmi təşkilatlar qarşısında qoyulan vəzifə kimi aktuallaşdırmışdır.

O cümlədən, məsələnin AMEA-nın yeniləşmə kursu, təşkilatın 2025-2030-cu illəri əhatə edən strateji inkişaf konsepsiyası və Yol Xəritəsi baxımından son dərəcə böyük əhəmiyyəti vardır. Bu bağlılıqda “elm siyasəti” və “milli elmi elita” anlayışlarının müxtəlif elmi aspektlərdən tədqiqi çox aktual görünür. Məsələnin kökü ulu öndər Heydər Əliyevin müasir mərhələdə Azərbaycanda elm siyasətinin əsaslarını hazırlaması ilə bağlıdır.

Hələ sovet dönməsində Heydər Əliyev elmin dövlətə azərbaycançılıq prinsipi üzrə xidmət etməsinə istiqamətlənmiş davamlı addımlar atmışdır. Bu prosesdə AMEA-nın məhz milli elmi elitanın formalaşmasında aparıcı rol oynaması məsələsini Ulu öndər diqqətə çatdırmışdır. Onun başlıca mənası Azərbaycanda elmin dövlətə, milli maraqlara və azərbaycançılığa xidmət etməsindən ibarətdir.

AMEA prezidenti milli elmi elitanın formalaşdırılması məsələsinin tədqiqini məhz bu gerçəkliyi əsas tutaraq aparmağı aktuallaşdırmışdır. Şübhəsiz ki, bu prosesdə filosofların aktiv iştirakı zəruridir. Çünki məsələnin adekvat fəlsəfi dərkisi olmadan praktiki səmərə verə biləcək proqramlar hazırlamaq müasir elmi kriteriyalara uyğun deyildir.

Elmin bir özəlliyi haqqında

Bəşəriyyətin intellektual və qeyri-intellektual kəsimi min illərdir elmdən danışır, lakin hələ də mövzu bitməmişdir. Kainatın özü qədər əsrarəngiz, müəmmalı, ancaq parlaq olan elmi yaradıcılığın mahiyyəti və təbiəti alimlərlə yanaşı, siyasətçilərin də maraq dairəsindədir. Burada “elm nədir?” kimi ilk baxışdan bəsit görünən suala cavabdan tutmuş elmin dünyaya verdiyi töhfələr və vura biləcəyi ziyana qədər geniş məsələlər aktuallığını saxlayır. Onların sırasında mütəxəssislərin “elm siyasəti” adlandırdığı və birbaşa dövlətin elmə münasibəti ilə əlaqəli olan anlayış ayrıca yer tutmaqdadır.

Doğrudan da, elm siyasəti nədir və nəyə lazımdır? Müasir ölkələr elm siyasəti olmadan mövcud ola bilməzlərmi? Nə üçün hazırda dünyanın ən inkişaf etmiş dövlətlərindən tutmuş, ayaqda qalmağa çalışan zəif ölkələrinə qədər hər kəs elm siyasətinin zəruriliyindən bəhs edir? Çünki müasir mərhələdə elm cəmiyyətin və dövlətin həyatının bütün sferalarına nüfuz etmişdir. Elmi bilik olmadan hər hansı sosial, siyasi, mədəni, mənəvi, əxlaqi, iqtisadi, hərbi, təhlükəsizlik və digər problemləri həll etmək mümkün deyildir. Bu cür vəziyyətin yaranmasının elmi izahı mövcuddurmu?

Onu iki aspektdən izah etmək olar. Birinci aspekt insanın xüsusi fəaliyyət sferası kimi elmin substantiv və funksional özəllikləri ilə bağlıdır. Buraya elmi yaradıcılıqdan tutmuş elmi fəaliyyətin təşkili, institutlaşması və cəmiyyətə təbiiqinin nəzəri və metodoloji xüsusiyyətləri daxildir. Elm, bir qayda olaraq, xüsusi təşkil edilmiş institutlaşma daxilində mövcud olur. Elmin fərdi məşğuliyyət sahəsi olaraq mövcudluğu qədimdə qalmışdır, indi o, aparıcı deyildir (hərçənd prekarların timsalında elmi yaradıcılığın fərdiliyi yeni forma almışdır, lakin prekar da elm adamı kimi konkret təhsil sistemində yetişir, yəni o da kökdə institutlaşmaya daxildir).

Elmi araşdıranlar onun “paradiqmal” formada inkişafından danışirlar. Yəni, paradiqma müəyyən müddətdə elmi cəmiyə üçün problemlərin qoyuluşu və həlli modelidir (Tomas Kun). Paradiqma elə bir elmi yaradıcılıq nümunəsinin sistemidir ki, konkret tarixi mərhələdə elm adamları onun nəzəri və metodoloji sərhədləri daxilində tədqiqat aparırlar və ona uyğunluq olanda alınan nəticə elmi bilik sayılır.

Deməli, elm faktiki olaraq hər zaman müəyyən sistem formasında təşkil edilmiş biliklərin sistemidir. Əgər sistemləşmə varsa, iki faktor mütləq elmdə mövcud olmalıdır – birincisi, elmi yaradıcılığın kollektiv xarakteri (ona “intersubektivlik” də deyirlər), ikincisi, elmi fəaliyyətin idarə edilməsi. Deməli, paradiqmallıq elmi həm kollektiv fəaliyyət növünə çevirir, həm də onun bu keyfiyyətdə idarə olunması zərurətini meydana gətirir.

İkinci aspekt müasir mərhələdə dövlətin olduğu cəmiyyətlərdə elmlə bağlı siyasətin aparılmasının zəruriliyi ilə əlaqə-

Xüsusilə, sürətli və əhatəli inkişaf kursunu seçmiş dövlətlər üçün elm siyasətinin və onun təşkilati aspektinə aid olan modellərin tədqiqi çox əhəmiyyətlidir. Burada liberal və marksist (uyğun olaraq amerikan və ya kontinental) modellərdən hansına üstünlük verilməsi və yaxud onların necə sintez edilməsi məsələsi ölkənin elmi ənənəsi və strateji inkişaf kursunun özəllikləri ilə birbaşa əlaqəlidir.

Elmin amerikan təşkilati modelində elmi tədqiqatlarla təhsili təqribən bərabər nisbətdə qarşılıqlı əlaqədə götürən universitetlər üstünlük təşkil edilir. Kontinental modeldə isə tələbə hazırlamayan ixtisaslaşmış elmi-tədqiqat institutları dominantdır. Kontinental elmi model ən təmiz formada SSRİ-də formalaşmışdır.

Bir məqamı da mütləq vurğulamaq gərəkdir. Elmdə belə bir qənaət vardır ki, paradiqmalar öz tərəfdarlarında gerçəkliyə xüsusi yanaşma formalaşdırır. Yəni paradiqmallıq ancaq elmi problemlərin qoyulması və həllini xarakterizə etmir – o, alimdə intellektual, mənəvi, emosional kontekstlərdə müəyyən yanaşma üsulu formalaşdırır. Deməli, eyni zamanda, iki elmi paradiqmaya sadiq olmaq mümkün deyildir. Mütləq biri seçilməlidir. Lakin, bu, o demək deyildir ki, həmin dövrdə mövcud olan digər paradiqmalar kənara qoyulsun. Burada söhbət konseptual olaraq bir elmi paradiqmanı seçməkdən gedir (məsələnin elmi tərəfi mürəkkəbdir və ona burada toxunmuruq).

Əgər paradiqma seçmirsə, onda burada siyasət də mütləq vardır. Özəlliklə elm siyasəti üçün paradiqmallıq ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi təcrübə göstərir ki, elm siyasətində elmi paradiqmallıqla yanaşı, təməl siyasi-ideoloji mövqe həlledici rol oynayır. Məhz həmin baza siyasi-ideoloji mövqe yekunda elm siyasətinin məzmun və məqsədini müəyyən edir.

Deməli, alim hər bir cəmiyyətdə fərd olmaqla yanaşı, həm də sosial varlıqdır və ona bundan kənarda baxmaq olmaz! Alimin sosial varlıq kimi mövcudluğu elmin də cəmiyyət üçün kollektiv səviyyədə əhəmiyyətini təsdiq edir.

XX əsr elm tarixində vurğuladığımız məqamlar prizmasında liberal və marksist (təşkilati özəlliyinə görə - amerikan və kontinental) elm siyasəti paradiqmalarına qısa nəzər salağ. Onların müqayisəindən Azərbaycan təcrübəsi haqqında elmi qənaətlər əldə edə bilərik.

Liberal elm siyasəti

Liberal elm siyasəti 1940-cı illərdə ABŞ-da yaranmışdır. Onu Amerikanın elmi-texniki uğurları ilə əlaqələndirirlər. Bu elm siyasəti “nümunəsi”nin populyarlığı göstəricilərindən biri kimi 1980–1990-cı illərdə elmi potensialı yüksək olan bir sıra dövlətlərdə Milli Elm Fondu profilli qurumların yaradılmasını vurğulayırlar. Məsələn, Çinin təbii elmlər milli fondu, Polşa elmi fondu, Rusiya fundamental tədqiqatlar fondu və başqaları buna nümunədir. Onların hər biri ABŞ-ın elm siyasətinin açar faktorları və prinsiplərini təkrarlayırlar, yəni faktiki olaraq, Amerika elm siyasətinin “sürətləri”dir.

Dünyanın tanınmış alimləri və filosofları sırasında elm siyasətinin liberal modeli (uyğun olaraq, elmin təşkilinin amerikan nümunəsi) tərəfdarları az deyillər. Onlardan ikisini – Maykl Polani və Robert Mertonu qeyd edə bilərik. M.Polani macar əsilli kimyaçı, iqtisadçı və filosofdur. 1933-cü ildə Böyük Britaniyaya miqrasiya edən M.Polani orada fizik C.Bernalın elmin marksist siyasətini təbliğ edən geniş yayılmış konspeisiyası ilə tanış olur. Onun təsiri altında SSRİ-yə səfər edir. Maraqlıdır ki, bu səfər M.Polanini elmin C.Bernalın aktiv əleyhdarlarından birinə çevirir. M.Polani Qərb universitetlərində üstünlük təşkil edən akademik azadlıq modelinə üstünlük verir.

ABŞ-da Robert Merton M.Polaninin mövqeyinə uyğun ideyalar irəli sürmüşdür. O da fundamental elmlərə təşkilati baxımdan avtonomluğun verilməsinin tərəfdarı olmuşdur. Elmi fəaliyyətin fərdi səviyyəsindən institusional səviyyəyə keçidi üçün isə “elmi etos” anlayışından istifadə etmişdir. Elmi etos elmi cəmiədə mövcud olan normalar sistemidir (əsasən sırf idraki, yəni koqnitiv aspekt götürülür). Bunlarla yanaşı, R.Merton elmi fəaliyyətdə “kollegial nəzarət” (o, buna “dördüncü imperativ” deyir) faktoruna ayrıca önəm verir. Yəni, hər bir halda elmi fəaliyyətə hansısa nəzarətin olmasını qəbul edir.

Bunlarla yanaşı, ABŞ-da liberal elm siyasətinin formalaşması üçün hakimiyyətin birbaşa nəzarətində olan hansısa təşkilatın yaradılmasını və bütövlükdə, elmi fəaliyyəti istiqamətləndirməsini təşkil etmək gərəkdi.

Bu vəzifəni o dövrün tanınmış alimlərindən olan Vannivar Buş yerinə yetirmişdir.

(ardı var)

Füzuli QURBANOV,
XQ-nin analitiki,
fəlsəfə elmləri doktoru